

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ПИСЕМНОСТІ

Тетяна Коць

ІДЕЙНО-ЕСТЕТИЧНІ ЦІННОСТІ ДОБИ І УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО ПОЧАТКУ ХХ ст.

Досконала, впорядкована, усталена, кодифікована літературна норма сучасної української мови — це праця багатьох поколінь українських мовознавців. Підґрунтям сучасної прескриптивної норми стали граматичні кодекси 10-30 років ХХ ст. Їхній появі сприяли зняття мовних заборон 1905 року, дозвіл викладати українською мовою в школах, відкриття Українського народного університету 1917 року, проголошення Четвертого універсалу Центральної ради, заснування УАН 1918 року тощо.

Розширення функціонально-стилістичних можливостей української мови, відкриття українських шкіл спонукало вітчизняних мовознавців до нормалізаторської та кодифікаційної діяльності.

Ю. Шевельов зазначав, що українська мова від часів граматики О. Павловського і до початку ХХ ст. формувалася під впливом ідей романтизму. У широких колах української інтелігенції, в газетах і часописах мову було репрезентовано як сутність, дух нації, а її зникнення порівнювалося з повним знищенням народу. Мова преси початку ХХ ст. часто засвідчує вживання висловів, які ідеалізують, підносять мову: *Мова — священний прапор культури кожного народу* (Селянське слово,

12.03.1918); *Загине мова — загине держава і культура* (Селянське слово, 15.03.1918).

Романтичні тенденції простежено також в ідеалізації національно-визвольної боротьби українців — від часів козаччини і до діяльності ОУН. Мовні питання були предметом обговорень на сторінках усіх регіональних видань. Участь у дискусії брали відомі мовознавці та культурні діячі А. Кримський, М. Левицький, М. Пилипович, Л. Мартович, І. Верхратський, І. Франко, Б. Грінченко. «Корисною ця дискусія була вже тим, що вона привертала увагу всієї інтелігенції до проблем вироблення єдиних норм, консолідації українського простору. Редактори, дописувачі газет були єдині в тому, що підґрунтям літературної мови може бути лише народнорозмовна стихія» (Жовтобрюх М. А. *Мова української періодичної преси* (кінець XIX — початок XX ст.). — К., 1970. — С. 19). Взірцем літературної мови вважали передусім мову сільську, народну, не засмічену книжними та іншомовними елементами, збережену у фольклорі. Найбільше цінувалися в той період твори Т. Шевченка і П. Куліша. О. Курило стверджувала, що важливими для мовознавців — нормалізаторів української мови — були лише зразки художніх творів, стилізовані народною мовою. В. Сімович, наслідуючи традицію церковних діячів, у своїй граматиці подав список «правильних» авторів та творів, які є зразком у вивченні української мови: Т. Шевченко, П. Куліш, І. Вагилевич, Г. Квітка-Основ'яненко. С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер вважали, що першими письменниками, які почали писати «живою і чистою» українською мовою, зрозумілою всім українцям, а не лише поодиноким ученим, були І. Котляревський та М. Шашкевич. Отже, мовознавці прийняли за основу, критерій кодифікації літературної норми мову художньої літератури.

Найбільшою загрозою для унормування української мови, на думку прихильників романтизму, стали полонізми, якими була насичена мова західних регіонів, а також русизми. І. Нечуй-Левицький називав їх книжними елементами, що спотворюють справжню українську мову. Такі думки підхопили прихильники мовного пуризму. В. М. Русанівський поділяє пуристів 20-30 років XX ст. на представників харківської та київської шкіл. До першої зараховує О. Синявського, М. Сулиму, М. На-

конечного, О. Курило, до другої — М. Гладкого, А. Кримського, Є. Тимченка, С. Смеречинського, І. Огієнка, В. Сімовича та О. Курило (за ранніми працями).

В основі українського пуризму 20-30 років ХХ ст. було орієнтування на минуле, відмова від запозичень, неприпустимим було залучення російських слів, натомість, якщо не вдавалося створити термін на народній основі, то часто використовували слова з латинської, німецької мов, що особливо засвідчує сфера медицини та економіки.

Характерною ознакою лінгводидактичних праць була архаїзація мови — орієнтування авторів граматики і словників на мову письменників ХVІІІ — середини ХІХ ст. — І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка. Поза увагою лишалися твори Лесі Українки, М. Коцюбинського та інших письменників кінця ХІХ — початку ХХ ст. І лише О. Курило у пізніших своїх працях використовувала ілюстративний матеріал творів її сучасників.

Романтичні погляди на унормування української мови часто перегукувалися з ідеями позитивістів, які також орієнтувалися на мову етнічних українців — мову села. Ю. Шевельов зазначає, що зовнішньо погляди позитивістів і романтиків здаються відмінними, проте на практиці виходило те саме: літературна мова не повинна відриватися від мови селянства — у романтиків, і мова повинна бути зрозумілою селянам — у позитивістів.

Це не лише звужувало функціональні сфери мови, а й загрожувало не допустити її на новий культурний рівень, що врешті призвело б до мовного занепаду. Негативно оцінювали таку тенденцію П. Залозний, М. Грунський, М. Возняк, І. Нечуй-Левицький та ін. П. Залозний (1913 р.) стверджував, що «в основу літературної мови лягає звичайно якась окрема говірка, до котрої додаються нові елементи, взяті або з інших говірок, або з чужих мов, витворені письменниками, коли у своїх говірках бракує слів для вираження бажаних понять. Цей шлях пройшли всі літературні мови, збагачуючись не лише чужомовними словами, а й мовними формами» (Залозний П. Коротка грамика української мови. — К., 1913. — С. 5). М. Возняк зазначав, що літературна мова — це мова письменства, науки, школи, театру й урядування, якою повинна говорити кожна освічена людина.

Вагомою для мовознавців початку ХХ ст., як і для всього національно-визвольного руху, була постать Т. Шевченка. В. Русанівський зауважує, що авторитет Шевченкового слова був високий не тільки завдяки його політичній вагомості, а ще й тому, що, позбавлений права на власну історію й національну свідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а як фактор розвитку культурного життя в Україні. Т. Шевченко виступав мірилом істинності, зразка. У мові преси кінця ХІХ — початку ХХ ст. часто вживалися вислови: *це не так, як у Шевченка; що б сказав Шевченко, якби побачив, почув; Шевченко — найдорожчий, найцінніший скарб, який тільки має українська нація* (Сніп, 09.02.1918).

До імені Т. Шевченка принагідно апелювали всі мовознавці — укладачі граматики. М. Гладкий майже до кожного правила наводив приклади з «Кобзаря» Т. Шевченка. С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер подавали ілюстративний матеріал із церковних текстів та творів Т. Шевченка, часто без посилань. Цитували «Кобзаря» І. Огієнко, В. Коцовський, І. Огоновський та ін. С. Смаль-Стоцький присвятив пам'яті Т. Шевченка курс лекцій, який прослухав і його учень В. Сімович.

На початку ХХ ст. з'явилися такі наукові дослідження творчості Т. Шевченка: С. Смаль-Стоцький «Читанє Шевченкових поезій», «Причинки до розуміння Шевченкових поем», «Т. Шевченко — співець самостійної України», «Т. Шевченко: Інтерпретації»; В. Сімович «Тарас Шевченко: його життя та творчість»; М. Сулима «Найяскравіші особливості фрази Шевченкового «Кобзаря»; О. Синявський «Дещо про Шевченкову мову»; І. Огієнко «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» та ін.

Наукове вивчення мови і пропагування творів Т. Шевченка впливали на формування мовної свідомості наступних поколінь мовознавців. В. Сімович згадував свої університетські роки так: «Усі ми були свідомі, що нам потрібне глибоке знання свого предмету [сучасна норма: *предмета*; української мови. — Т. К.]. І ми думали, що основне знання мови (граматика) й Кобзарезнавство гратимуть для нас чи не першу роль».

Проте мовознавці все-таки усвідомлювали, що мова розвивалася й удосконалювалася і після Т. Шевченка. П. Залоз-

ний зауважує, що неможливо витворити літературну мову на основі зрозумілої простому «малокультурному людові» мови Т. Шевченка без поповнення її діалектизмами та запозиченнями. М. Левицький у граматиці 1923 року застерігав: «Не треба вимагати, щоб українські газети писали мовою Котляревського і Шевченка, бо так само московські газети не можуть писатися мовою Пушкіна і Тургенева.., адже всі ті письменники не писали про кооперацію, конференції, президіуми — слова, без яких не обійдеться політична мова». Мовознавці дбали про розширення функціональних меж української мови і про формування єдиної літературної норми.

Основною сферою реалізації мовної політики на початку ХХ ст. була освіта. Чимало статей у тодішній пресі було присвячено аналізу тенденцій шкільної сфери, всебічному тлумаченню тези про навчання рідною мовою: *спершу дитину треба просвітити її рідною мовою, а там далі, як школяр по своєму привчиться, то він усяку мову і всякі науки пройде і спроможеться тую науку в житті використати* (Маяк, 02.01.1912).

Важливою передумовою поширення літературних стандартів мовознавці вважали повноцінний розвиток школи. С. Смаль-Стоцький писав, що школа — це «найтвердіша підвалина розвитку письменницької мови». У періодиці звичними були заклики до молоді вступати до шкіл, публікувалася статистична інформація, звіти про збільшення кількості українських шкіл та численні пожертви на їх розвиток. Саме поняття «школа» у свідомості не лише інтелігенції, а й звичайного українця обростало позитивно-оцінним значенням, напр.: *Неосвіченість — це національне лихо; Школа як і мова — душа народу; Школа — це майбутнє української мови; Школа — порятунок народу* (Маяк, 12.07.1915; Селянське слово, №14, 1918). Такі гасла були на перших сторінках усіх українськомовних видань.

Негативно оцінювалося зросійщення і сполячування шкіл. Викладання російською мовою, на думку М. Грушевського, призвело до неосвіченості українців, діти після закінчення школи не вміли ні читати, ні писати.

На сторінках періодики вкрай негативно оцінювалася мовна політика зросійщення. Часто з'являлися статті про жахливе становище дітей у російських школах: *Учні нічого не знають,*

адже вони нічого не розуміють, тікають зі шкіл (Наше село, 04.01.1918); За умови українізації наука б краще вдавалася, селянські діти не дичавили б і не нівечила б їхні молоді душі теперішня «обрусительна» школа — оте «старанное мѣсто» в нашому краю, українському житті (Наше село, 02.01.1914).

Формування українських освітніх закладів спонукало мовознавців до створення мовних кодексів. А школа була випробувальною сферою новостворених прескрипцій. Упродовж 1917 — початку 1918 років було видано понад 160 підручників для українських шкіл різних типів, зокрема 37 читанок та букварів, 19 підручників з української мови, 14 словників.

Газета «Діло» наводила дані про збільшення кількості учнів в українських школах: на початку 1894 р. у західноукраїнських школах навчалася 572 учні; на початку 1900 р. — 4778, через півроку — 17505, а в 1918 році — 3654231.

Мовознавці створювали і *наукові*, і *практичні* граматики української мови. Однією з перших *наукових* *граматик* була праця С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, пізніше з'явилися дослідження Є. Тимченка, В. Сімовича, А. Кримського. Такі граматики мали наукове призначення, що виявлялося у цілісному аналізі мовної структури, загальних відомостях про українську мову, системності й послідовності викладу інформації. Усі мовні явища історично обґрунтовувалися й порівнювалися з відповідними формами інших слов'янських мов (здебільшого російської).

Практичні граматики 10-30 років ХХ ст. за призначенням були власне *практичними, шкільними, для самонавчання, для вчителів*.

Авторами *власне практичних* *граматик* були О. Синявський, П. Залозний, М. Гладкий, Г. Іваниця, С. Кульбакін (три останні автори написали граматики російською мовою). Об'єктом аналізу цих праць стали складні, неоднозначні граматичні явища української мови. Майже всі мовні зразки порівнювалися з російською мовою, тобто мали порівняльний характер. Дослідники розраховували свої граматики на тих читачів, які отримали освіту в російській школі, відтак основну увагу приділяли диференціації двох мов. Історичні коментарі або були відсутні,

або подавалися на примітивному рівні. У всіх названих працях містилися вправи або тексти для аналізу.

Шкільні граматики (М. Грунського, В. Коцовського, Г. Шерстюка, О. Курило, М. Возняка, І. Огієнка, І. Огоновського) мали, крім практичного призначення, чітку вікову орієнтацію і спрощену структуру.

Граматики для самонавчання (М. Левицького, В. Мурського, О. Синявського) призначалися для тих, хто знайомий із російською мовою, хто хотів навчитися правильно писати. Такі підручники містили російсько-українські перекладні словнички, які були першими зразками ґрунтовних лексикографічних праць.

Граматику для вчителів «Українська мова» — поширену програму курсу української мови для вчителів — створив М. Наконечний. У цій праці подано інформацію про історію, діалектологію і структуру української мови.

Важливими для унормування української мови були граматики, які охоплювали лише певну частину граматичного аналізу. Найпомітнішою з них була праця О. Ізюмова «Техніка української мови». Вона цінна насамперед різноманітністю прикладів, не зафіксованих в інших граматиках, які ілюстрували стилістичний і граматичний матеріал.

Основними методами усіх граматичних кодексів були описовий, порівняльно-історичний та зіставний, які реалізовувалися у фіксації нормативно-стильової характеристики мови, класифікації і систематики мовного матеріалу, історичному, діалектному аналізу й чіткій диференціації двох мов — української та російської.

Автори шкільних граматик не завжди дотримувалися чіткої лінії у пропагуванні мовної норми. У багатьох школах ще орієнтувалися на зразки церковнослов'янської мовної традиції. Цьому, зокрема, сприяла шкільна граматика М. Возняка, який наводив книжну (церковнослов'янську) словозміну тощо. Сучасними відповідниками була представлена лише тверда та м'яка парадигми іменників чоловічого роду.

Пошуки нормативних зразків, об'єднувальних для всього українського простору, були складними, насамперед для авторів граматик. Мовна практика демонструвала хитання мовної

норми, що виявлялося у поширенні різноманітних діалектних фонетичних, лексичних і граматичних варіантів. Неусталеність, варіантність словотвірних афіксів, словозміни, синтаксичних конструкцій властива усім граматикам початку ХХ століття. Проте всі мовознавці — автори граматик намагалися дослухатися до думок своїх колег і знайти компроміс у питаннях мовної норми. Завдяки спільній меті — будувати цілісну, неподільну інтелектуально розвинену державу — лінгвісти початку ХХ ст. зуміли вивести українську мову на новий культурний рівень.